

Qədim türk əsəri

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin
professor

Fars tarixçisi Xondəmir yazır ki, Qara Qumda köç edən Qara xaqan eşidir ki, oğlu Oğuz xaqan yeni dinin Allahına ibadət edir. Qoşun yığıb oğlunu öldürmək üçün gəlir. Lakin oğuz xaqanın dindar arvadı təcili oğluna xəbər verir və döyüşdə Qara xaqan öldürülür. Oğuz xaqan taxta çıxır və 73 il ərzində bütün Türkünə itaət altına alır. O, monqol qəbilələrinin çox hissəsinə adlar verir. Həmin qəbilələr sonralar oğuz xaqanın verdiyi adlarla tanınır. Türk tarixçisi Əbülfəz xan Rəbquzi Oğuz xaqan nəslinin süqutu və yenidən yüksəlməsini Xondemirdən fərqli şəkildə qələmə alır. Onun yazdığına görə, El xaqan və Süyünç xaqan eyni vaxtda hökmdarlıq etmişlər. El xaqan Moğul (Monqol) xaqan nəslindən, Süyünç xaqan isə Tatar xaqan nəslindən çıxmışdı. Bu iki xaqan daim biri-biri ilə müharibə edərdi, lakin həmişə El xaqan qalib gəlirdi. Nəhayət, Süyünç xaqan Qırğız xaqanla birləşib döyüşdə El xaqanı məğlub edir və Moğul süلالəsini devirir. El xaqanın çoxlu oğlu vardı, onların hamısı döyüşdə həlak olur, təkə bir oğlu Kəyan, qardaşı oğlu Nağos və onların arvadları sağ qalır. Şahzadələr əsir düşür, lakin on gündən sonra qaçıb öz torpaqlarına qayıdılar. Onlar haqlı olaraq belə düşünürlər ki, burada qalmaq təhlükəlidir. Buna görə də salamat qalmış mal-qaranı götürüb dağlara çəkiliblər, hündür bir yerə gəlirlər. Onlar də bir heyvan cıdırı ilə dağı keçir və dağın o tayında zərif meyvələrlə zəngin olan vadi tapırlar. Bu yer xoşlarına gəlir. Səfəli və zəngin nemətli olmasından başqa bu yer hər tərəfdən uca dağlarla əhatə edilmişdi və onları hər cür təqibdən qoruyurdu. Onlar bu yeri İrgənə-kon adlandırırlar. İrgənə monqol dilində vadi, kon isə «möhkəmlənmiş yüksəklik» deməkdir. Kəyan və Nağos nəslə artıb çoxalandan sonra birincisi öz nəslini Kəyat, ikincisi isə öz nəslinin bir hissəsini Nağoslar, digər hissəsini Durlağan adlandırdı. Bu qəbilələr həmin yerdə 400 il yaşayırlar. Həmin bu yer onlar üçün darlıq etdikdə genişliyi, axar-baxarlığı haqqında rəvayətlərdən eşitdikləri atası baba torpaqlarına qayıtmaq istəyirlər. Lakin Kəyan və Nağosun keçib gəldiyi əvvəlki cıdırı tamamilə itmişdi. Onlar

dağlardan çıxmaq üçün rahat cıdırı tapa bilmirlər. Bir dəmirçi öyrənir ki, bir yerdə dağlar o qədər də qalın deyil və dəmir parçalarından ibarətdir. O, məsələhət görür ki, həmin yerə çoxlu odun və kömür gətirsinlər və yandırınlar. Dağ həqiqətən də əriyir, yüklü dəvənin rahat keçə biləcəyi bir keçid əmələ gəlir. beləliklə, monqollar İrgənə-kəndən enirlər. Bu zaman onların hakimi Berteçən xaqan idi. bu yerlərin Tatar xaqanın nəslindən olan əvvəlki sahibləri monqolların öz əvvəlki məskənlərinə enməsi xəbərini eşidən kimi silahlanıb hücum edirlər: lakin Berteçən xaqan onları tamamilə darmadağın edir. Bu hadisə 450-ci il yayda baş verir. Beləliklə, El xaqanın məğlubiyyəti ilə Moğul nəslinin adı silinir.

Əlbəttə, hər iki məlumat əfsanəyə bənzəyir, lakin hər iki rəvayətin tarixi əsasları vardır. Çin tarixinin işığında hər iki rəvayətdəki həqiqəti aşkar etmək olar.

VIII yüzilliyin ortalarında Göy türk qəbilələrinin məğlubiyyətindən sonra Mərkəzi Asiyada, digər bir Türkdilli qəbilənin - uyğurların xaqanlığı yaranır. Uyğur qəbilələrinin adı tarixə gec düşmüşdür. Qəbilənin adı onun böyük qumlu çöldən, yəni Qobi səhrasından şimala keçməsindən sonra Çin salnamələrinə düşmüşdür: lakin şübhə yoxdur ki, qəbilə, hələ adı tarix səhifələrinə düşməzdən xeyli əvvəl onunla ittifaqda olan qəbilələrin tərkibində mövcud olmuşdur. Həmin qəbilələr ittifaqının ümumi adı Telə olmuşdur.

Çin salnamələri uyğur qəbilələrinin mənşəyini də boz qurdla bağlayır. Çin salnamələrinin təsvirində həmin əsəti belədir. Uyğurların əcdadları xunnu (hun) şanyüyünün (xaqanın) qız nəvələrindən törəmişlər. Devildiyinə görə, hun xaqanının iki fəvqəladə dərəcədə gözəl qızı olur. Əyanlar onları ilahə sayırlar. Xaqan deyir: - Belə qızları insanlara vermək olarmı? Mən onları göylərə, Tanrıya təqdim edəcəyəm. O, paytaxtdan şimalda aldığımız bir yerdə saray tikdirir, hər iki qızı orada yerləşdirir və deyir: - göylərə yalvarıram ki, onları qəbul etsin. Üç il keçəndən sonra anaları qızlara yazığı gəlir və onları evə gətirmək istəyir. Xaqan deyir:

- Mümkün deyildir. Hələ vaxt çatmamışdır.

Bundan bir il sonra bir qoca qurd sarayın yanına gəlir və gecə-gündüz sarayın keşiyini çəkərək ulayır. Qoca qurd sarayın altında yuva qazaraq oraya girir və ordan çıxmır. Kiçik qız deyir: - Bizim valideynimiz bizi Göyə təqdim etmək arzusu ilə burada yerləşdirmişdir. İndi qurd gəlmişdir. Bəlkə onun gəlişi xoşbəxtlik rəmzidir.

Kiçik bacı aşağı düşmüş, qurda ərə getmiş və ondan bir oğul doğulmuşdur. Uyğurlar həmin oğlanın nəslidir. Bu nəsil xeyli çoxalmış və dövlət təşkil etmişdir.

Göründüyü kimi, türk dövletçiliyi tarixində çox mühüm rol oynamış hər iki qədim türk qəbiləsi - həm göy türklər, həm

də qədim uyğurlar öz mənşələrini boz qurdla bağlayırlar. Lakin burada ilk baxışda adi görünən, əslində isə böyük əhəmiyyəti olan bir fərqlə diqqət yetirmək lazımdır: göy türklər öz ana xəttini boz qurdla bağladılar halda qədim uyğurların ata xətti boz qurdla əlaqədardır. İndi bizə adi görünən bu fərq o vaxt böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Qədim türk qəbilələrinin insanın yaranması haqqındakı kosmoqonik nəzəriyyə ilə tanış olub-olmadıqlarını söyləmək çətindir. Lakin göy türklərin öz ata xəttini tanrı ilə, göylərlə bağladılar bizə məlumdur. Həm Kül Tigin, həm də Bilgə xaqan şərafinə qoyulmuş abidələrdə VIII yüzilliyin görkəli dövlət xadimi, göy türklərin hökmdarı Bilgə xaqan özü haqqında bu ifadəni işlədir: «Tanrı tək tenridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtım». Bu cümləni indiki türk dilində iki cür çevirmək olar: «Tanrı tək tanrıda (yəni, göylərdə) olmuş (yəni doğulmuş) türk müdrik xaqanı bu vaxt taxta oturdum» yaxud «Tanrı tək tanrıdan olmuş (yəni, tanrının belindən gəlmiş) türk müdrik xaqanı bu vaxt taxta oturdum». Deməli, göy türklər öz ata xətlərini tanrı ilə əlaqələndirirlər. Tanrı bütün zamanlarda bütün xalqlarda müqəddəs olmuşdur. Buna görə də göy türklərini tanrının övladları saymaqla, bir növ özlərini müqəddəsləşdirir, başqa türk qəbilələrinin fəvqünə qaldırır və təbii ki, göy mənşəli olduqları üçün başqa türk qəbilələri üzərində hakimiyyət iddialarını qanuniləşdirirdilər. Qurd isə bütün qədim türk qəbilələrinin nəzərində cəsarət, igidlik rəmzidir. Nahaq yerə deyildir ki, Kül Tigin və Bilgə xaqan abidələrində Bilgə xaqan İltəris xaqanın əsgərlərini qurda bənzədib deyir: «Tanrı küç bərtük üçün kanım kağan süsi böri tək ermiş» (tərcüməsi: Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş). Lakin buna baxmayaraq qurd müqəddəs ola bilməz, çünki o, yer mənşəlidir.

Qədim türk qəbilələri genealogiyada ata xəttinə üstünlük verirdilər. Göy türklər atalarının insan, yəni göy, tanrı mənşəli, analarının qurd, yəni yer, torpaq mənşəli varlıq olmasını söyləməklə başqa türk qəbilələrindən üstün olduqlarını göstərirdilər.

Qədim uyğurların isə ata xətti qurd, yəni yer, torpaq mənşəli, ana xətti insan, həm də mənşəlidir. Burada iki məqama diqqət yetirmək lazımdır: 1. qədim uyğurların ata xətti yer mənşəli olduğu üçün onlar göy türklər kimi müqəddəs ola bilməzdi. 2. qədim türklərin fikrincə, tanrı yalnız kişi cinsindən (yaxud cinsində) ola bilərdi (bütün xalqların mifoloji təsəvvüründə allah kişi kimi təsvir edilir).

Göy türklərin və qədim uyğurların genealogiyasındakı bu mühüm fərq onların arasında olan münasibətlərə həmişə ciddi təsir göstərmişdir.

1993-cü il